

УДК 591.9(477)Гавриленко:Шарлемань

ЛИСТИ М.І. ГАВРИЛЕНКА ДО М.В. ШАРЛЕМАНЯ (ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ПРИРОДОЗНАВЦЯ)

Рогожа М.М., д-р іст. наук

(Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва
і дизайну імені Михайла Бойчука)

У статті використано епістолярну спадщину М.І. Гавриленка, що дозволило відкрити невідомі сторінки життя вченого та його реакцію на зміни природного середовища, відповідно, тваринного світу. Розширилося коло вчених-природознавців, односторонніх авторів листів, що дозволило глибше розуміти процеси розвитку зоології.

Ключові слова: Гавриленко М.І., Шарлемань М.В., розвиток зоології, епістолярна спадщина.

Біографії вчених дозволяють в особах відобразити світову повість науки.

К.А. Тімірязєв, почесний доктор Харківського університету

Історія науки і техніки неминує час від часу повертає своїх дослідників до осмислення віднайдених в нових історичних умовах матеріалів, котрі дозволяють виразніше відтворювати та доповнювати цілісний портрет вченого-природознавця. Наявність у фондах Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського чотирьох листів полтавського природознавця, орнітолога та зоогеографа Миколи Івановича Гавриленка (1889-1971)[1], спрямованих до видатного вченого-зоолога Миколи Васильовича Шарлеманя (1887-1970) [2] стало тому яскравим підтвердженням. Хронологічно вони охопили більше двадцяти років розвитку української зоології, однак, час написання та зміст вивели їх на орбіту епістолярної спадщини, надали статус нарративного джерела (С. Макарчук, 1999) [3]. Водночас, листи своїм змістом позбавили буденності сам факт спілкування між ученими, надали йому права на вічність...

Сьогодні важко сказати про мотиви написання листів упродовж гру-

дня 1947 – квітня 1949 років М.І. Гавриленком до М.В. Шарлеманя. Але варто зробити наголос, – на сьогодні факт особистого знайомства вчених не викликає сумнівів. Підтвердження знаходимо в листі від 03. IV. 1948 р. Саме в ньому знайдено відповідний текст: «...в травні я передбачаю бути в Києві і поговоримо тоді про багато що» [4]. Водночас, слід повідомити, що станом на 1947 рік М.В. Шарлемань працював у Головному управлінні в справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР. Дане повідомлення підтверджується наступним: «З 1946 р. М.В. Шарлемань працював у Головному управлінні в справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР на посаді начальника відділу наукової роботи і видавництва, державним мисливським інспектором відділу полювання. В цей період він був також професором Київського лісогосподарського інституту, де читав погодинно курс біології лісових птахів і звірів та мисливствознавство, а також консультантом Київської станції захисту рослин» [5, с. 576].

У 1946 році М.І. Гавриленку довелося залишити роботу у Полтавському краєзнавчому музеї. «1 грудня 1946 р. вченого було звільнено з роботи згі-

дно з заявою за власним бажанням, насправді причина звільнення крилась у засудженні та перебуванні на окупованій німцями території»: так повідомлено дослідниками життя і наукової діяльності Миколи Івановича [6, с. 17]. Доречно нагадати про коротку пам'ять земляків вченого, адже всі чомусь достатньо швидко забули про героїчний вчинок М.І. Гавриленка з врятування цінних книг і картин при відступі німців. Про це свого часу повідомило полтавське обласне офіційне видання [7].

Загальне враження від листів позитивне, вони засвідчують глибоке знанням автором листів різних аспектів цілісних природних систем, взаємозв'язок між біотичними й абіотичними екологічними факторами, порушення одного з них, власне, домінування, призводило до порушення рівноваги в цілісних системах. Це твердження чітко простежувалося в контексті досліджуваних листів.

Водночас, листи містять відбиток міжособистісних відносин автора й отримувача, це виявляється в деталях, наприклад, пропозиції надіслати давніше (до 1917 р, авт.) видані монографії чи наукові видання.

Окрім того, склалося враження, що Микола Іванович намагався знайти розраду в дослідницькій роботі. Водночас, виникла думка, що ним запропоноване до обговорення широке коло питань могли усвідомлювати однодумці, вчені з подібними життєвими шляхами, добре знайомі між собою та котрі з довірою ставляться один до одного, зважаючи на стан соціокультурного середовища відразу після закінчення війни.

Стосовно змісту листів слід зауважити, що найбільш інформаційно багатим бачиться лист від 21 грудня 1947 року. Він дає суб'єктивно відтворену, але доволі повну картину фактичного стану природи, прилеглої до Дніпра центральної частини Лівобережної України, обумовлену тим, що «...вся весна та перша половина літа

були повністю без дощів. Малі та середні болота висохли до дна, а великі болота та лимани сильно обміліли» [8, с.1]. Природно, що такий стан середовища вплинув на чисельність водноболотних птахів. Усвідомлюючи стан навколишнього середовища, вчений зробив наступний висновок: «У зв'язку з цим чисельність качок, лисок і поганок на гніздах була навіть нижчою проти звичайного, прийнятого у нас за мінімум» [9, с. 1]. Далі продовжив: «Виняткова посуха позначилася на куликах і коростелях¹, а також на перепелах. Перепелів було вражаюче мало. Весною перепели ще подекуди були, а влітку стали рідкістю» [10, с.1].

Зміст листа вкотре підтвердив ґрунтовність природознавчої підготовки фахівців на природничих відділеннях класичних університетів, оскільки вчений зазначив, що завдяки несприятливим кліматичним умовам «..у висохлих і висихаючих лиманах загинуло багато карасів, линів і в'юнів. Але це послужило для благополуччя чапель, котрі цілими зграями в 30-40 шт. розгулювали висихаючими лиманами. Можливо, що мілководність лиманів, багатих рибою, була причиною того, що в цьому році (1947 – авт.) в деяких пунктах у нас (на Полтавщині – авт.) гніздилися баклани»² [11, с. 1]. Тобто, вчений комплексно охоплював поглядом різні класи хребетних, їх залежність від умов існування.

Природно, що несприятливі умови позначилися на видовому складі та чисельності особин в популяціях, властивих Середньому Лівобережжю. Тому вчений зауважив, що качок і ку-

¹ Сучасна українська назва: Деркач (*Crex crex*). Тут і далі українські назви дано за монографією: Г.В. Фесенко, А.А. Бокотей. Птахи фауни України (польовий визначник). – К.: Державний комітет лісового господарства України, 2002. – 413 с.

² Автор листа не уточнив види бакланів, але для Півдня України характерні: Баклан великий (*Phalacrocorax carbo*), Б. чубатий (*Ph. aristotelis*), Б. малий (*Ph. pigmaeus*).

ликів майже не було. Веретільники³ зустрічалися поодинокими парами, а 1945 році – гніздилися цілими колоніями. Мало зустрічалось й тиркуш⁴. Ходулочників⁵ не було зовсім.

Несподіваним було виявити в листі, що вчений у 1947 році відзначив для Дячківського степу Полтавщини збільшення особин дрохви (на гніздах). Водночас, на популяціях журавлів несприятливі кліматичні умови не позначилися, автор зауважив, що їх було: «...навіть багато» [12, с. 2].

Стосовно впливу природних умов на видовий склад ссавців автор відзначив наступне: «Лисиць загалом було небагато... Зайців було нормальне число... Вовки прогресивно збільшуються і в 1946, і в 1947. Вовчі виводки були навіть 8 кіл. від міста. Значно збільшилися і видри. Їх виводки в 47 р. були в одному км. від міста... Про кіз скажу тільки, що про помітне число їх можна говорити тільки для околиць Гельмязова. На решті території Полтавщини вони й тепер бачаться явищем скоріше епізодичним»... Про кабанів, котрі прийшли до нас із-за Дніпра, просто мовчу. Є вони в районі Гельмязова, але про число їх казати утримаюсь [13, с. 2].

Підсумовуючи, вчений підкреслив: «таким чином несприятливі умови 46 р. сказались в такому сенсі на мисливській фауні і в 47 р. Виняток склали перепели та коростелі, їх у 47 р. було багато. Куріпок, як завжди в і в 46, і в 47 р. мало. Ті часи, коли зустрічалися табуни по 50 і 100 штук куріпок, уже давно відійшли у вічність. Загальна ж картина печальна...» [14, с. 2].

Далі у тексті автор листа посилається на відомості офіційного звіту,

що його Полтавське добровільне товариство мисливців і рибалок надіслало до Головного управління у справах мисливського господарства при Раді Міністрів УРСР. Зокрема, текстова частина має такі відомості: «Іде суцільне знищення чапель, як їх самих, так і яєць. Йде знищення лелек. На Орелі іде ловлення петлями качок і гусей» [15, с. 2-3].

Згаданий вище лист від 03 квітня 1948 року, попри свої розміри (поштова листівка), інформаційно достатньо насичений. Саме в ньому оригінальним чином переплелось особисте та загальне, буденне та наукове. Зокрема, дякує Миколі Васильовичу «... за Ваше сердечне ставлення до мене особисто та до наших полтавців. Від Євдокії Григорівни⁶ я взяв більше, аніж коли не будь раніше і прошу прийняти мої щирі сердечні симпатії» [16]. Водночас, повідомив, що підготовлену до друку статтю передасть через мисливців (з правління Полтавського добровільного товариства мисливців і рибалок, авт.). Залишаючись вдячним колегам з обласного товариства, турбується про «... сприяння в справі видання друкованих праць ПДТМРом. Облвиконком дає нам навіть тонну паперу (зважаючи на труднощі післявоєнного періоду щодо матеріального забезпечення видавництва і плановість їх роботи та знаючи, що до посадових компетенцій Миколи Васильовича належать і питання видавництва – авт.)» [17].

Відчуваючи до себе доброзичливе ставлення, Микола Іванович від щирого серця пропонує підтримку, зважаючи на постійний інтерес ученого до стану фауни хребетних, їх поширення, зокрема, у центральній частині Українського лівобережжя. Тому пише: «Пишіть, що Вас цікавить особис-

³ Сучасна українська назва: Грицик. Очевидно, мова про Грицика великого (*Limosa limosa*) та Г. малого (*L. lapponica*).

⁴ Сучасна українська назва: Дерихвіст. Очевидно, мова про Дерихвоста лучного (*Glareola platincola*) та Д. степового (*G. nordmanni*).

⁵ Сучасна українська назва: Кулик-довгоніг (*Himantopus himantopus*).

⁶ Євдокія Григорівна Решетник, науковий співробітник Інституту зоології. АН УРСР. Спільно з І.Д. Іваненком у «Віснику зоології» (1971) опублікувала некролог М.І. Гавриленка (1889-1971). Зі змісту листа, – знайомство та розмова з нею відбулися у 1947 - на початку 1948 рр.

то... Переконали, що Ми з Вами зможемо зробити ще немало для вивчення нашої фауни. Пишіть, що цікавить Вас з книг, може бути, що у мене що не будь знайдеться із дублетів» [18]. Закінчується лист красномовним реченням: «Сердечно вдячний і щиро Вас поважаючий М. Гавриленко» [19]. Саме таким, за словами сучасників, був Микола Іванович у повсякденному житті, щирим і поважаючим людей.

Через рік знову звернення до М.В. Шарлеманя (лист від 15. IV. 1949). На цей раз з проханням допомогти подолати бюрократичну тягину стосовно надання дозволу. В авторській редакції це звучить так: «Уже пройшло два місяці з дня відправлення до Управління у справах мисливського господарства України мого звіту і прохання про право відновлення полювання в закритий час 1949 р., але до цих пір ніякої відповіді. Прохання надіслано 9 лютого самому Базалію, як це було вказано нашим правлінням УДТМРУ, хоча в час перебування мого в Києві Ви мені про цю формальність нічого і не говорили» [20]. Зрозуміло, що вченому «боліло» байдуже ставлення чиновників від мисливства, тож прохання повідомити про причину зволікання з наданням дозволу бачиться причинно обумовленим. М.І. Гавриленко потерпав від того, що пропустить, на нашу думку, період прильоту птахів і не матиме змоги здобути цікаві для поповнення власної унікальної колекції особини птахів у зв'язку з настанням гніздового періоду [21].

Не тільки про поповнення своєї колекції турбувався Микола Іванович. Є всі підстави припустити, що в стратегічних планах вченого був задум створити зоологічний музей природничого факультету місцевого педагогічного інституту (саме туди перейшов працювати кандидат біологічних наук М.І. Гавриленко (1936) після звільнення з обласного музею). Прикладів для наслідування було предостатньо, наприклад, музей Харківського універ-

ситету. Тобто, вже наприкінці сорокових років вчений виношував ідею створення зоомузею з характерними представниками теріофауни Полтавщини; вже тоді передбачав здобути найбільш характерні види тварин; без такого дозволу справа набувала ознак браконьєрства та мала б негативні наслідки особисті та в цілому.

Залишаючись послідовним у стосунках та бажаючи допомогти, звертається до Миколи Васильовича: «Пишіть, що Вам особливо зараз необхідно із старої орнітологічної і маммологічної літератури» [22]. Крім того, очевидно знаючи про звітний період обласних товариств мисливців і рибалок, зауважує: «За весь період з 1944 р. Ви отримаєте характеристику Полтавщини в мисливському відношенні, хоч в пристойній формі. Наші мисливці починають розуміти, що потрібно мати ще й знання» [23]. З останньої фрази стає зрозумілим, що М.І. Гавриленко особисто долучався до складання звіту про стан мисливської фауни на Полтавщині.

У постскрипті до листа вчений знову повертається до основного питання – отримання «відкритого листа», фактично, дозволу здобувати птахів впродовж року. В цьому бачиться реалізація однієї з характерних рис вченого – Микола Іванович завжди був послідовним у досягненні поставленої мети.

Четвертий лист написаний майже через двадцять років після попереднього (датований 28.XI.1959) [24]. Слід зауважити, що за час, що пройшов, у житті вченого трапилося багато подій, це підтвердили сучасники вченого, які опублікували спогади про свого земляка [25].

Перше враження від графіки листа асоціює з відомою в контексті особистого поезією Ф.І. Тютчева (1803-1873) «Напередодні річниці 4 серпня 1864 р.», вона про людину «в тихому світлі згасаючого дня» [26, с. 267]. Досить істотно змінився почерк, тому важко зрозуміти написане, водночас, прекрасно збережена логіка викладен-

ня думки, що вкотре підкреслило примат незламного духу непересічної особистості. Мотивацією, спонукальним моментом стали, на нашу думку, отримані Миколою Івановичем відомості про цикл досліджень тексту «Слово о полку Ігореве»⁷. Слід припустити, що він узнав безпосередньо про них у листопаді-грудні 1952 року.

Свого часу В.Г. Федоров⁸ у листі (30.XI.1952) до М.В. Шарлеманя повідомив: «Професору Гавриленку я напишу обов'язково» [27, с. 1068]. Цілком очевидно, що В.Г. Федоров обіцянку виконав і написав листа. Листом (17.01. 1953) він з приємністю повідомив Миколу Васильовича: «Ваша порада звернутися до Миколи Івановича принесла мені велику користь... Микола Іванович повідомив мені, що навіть за нашого часу старі діди – навколишні жителі злиття Орелі з Орелькою – називають ці місця Суугли, Сугли, тобто так, як їх назвав Татіщев у своїй «Історії» [28, с. 1069].

Але в Миколи Івановича інтерес до тексту «Слова...» цілеспрямований на відомості щодо світу живої природи, змін її та, особливо, змін назв тварин і рослин як результат змін у соціокультурному просторі держави. Окрім того, слід зробити припущення, що вчений впродовж достатнього часу досліджував достатньо важливу тему – існування тварин за істотної зміни умов середовища, в загальному, це питання урбоекології як окремого напрямку, який ставав повноправною складовою цілісного уявлення про взаємозв'язок середовища та живих

організмів у ньому

На завершення варто нагадати одну важливу сторінку життя та наукової діяльності Миколи Івановича. В силу складних умов особистого життя та всієї родини в цілому, природознавець постав перед необхідністю забезпечити подальше існування особистої колекції птахів, зібраної фактично впродовж життя, отримавши взаємні певні переваги. Переваги, обіцяні (та надані!) від імені Харківського університету.

Однією з них стало опублікування монографії «Хребетні тварини й урбанізація їх в умовах міста Полтави» [29]. Вона саме й стосувалася антропогенного впливу на хребетних і можливостей існування їх в достатньо урбанізованому середовищі. На наш погляд, автор застосував до аналізу видового складу хребетних тварин аналітико-синтетичний підхід, ґрунтований на аналізі біорізноманіття окремих стацій. Для міста він указав вісім стацій, у кожній з яких розмістив практично всіх класів хребетних, за винятком представників Класу риб, яких помістив до стації «Ставки, струмки та річки». у «Висновку» зазначив: «Співставляючи фауну хребетних міста Полтави, якою вона була в 1900 р, з сучасною, ми бачимо, що іхтіофауна, батрахофауна і герпетофауна залишились у своєму видовому складі без змін. Зменшилася лише кількість представників видів. Найбільш значні зміни відбулися в орнітофауні Полтави. Чотирнадцять видів птахів перестали гніздитися в місті. Зниклі гніздові птахи Полтави частково замінялися новими, але число їх незначне. З нормально живучих в місті звірів (савців – авт.) дуже близька до зникнення тільки куниця-білодушка» [30, с 119, 120].

У чотирьох додатках дано невеличкі, але достатньо колоритні замальовки з зимового, весняного, літнього та осіннього періодів життя природи міста Полтави.

У цілому виявлена епістолярна

⁷ Перша публікація М.В. Шарлеманя про «Слово о полку Ігореве» мала таку назву: М.М. Шарлемань. Слово о полку Ігореве з погляду природознавця. Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – №3. – С. 52-55. На жаль, саме в цей час М.І. Гавриленко відбував заслання в таборах Тюменської й Омської областей. очевидно, не був знайомий з першими публікаціями.

⁸ Володимир Григорович Федоров(1874-1966), зброяр, конструктор автоматичної стрілецької зброї, автор дослідження: «Військові питання «Слова о полку Ігореве» (1951).

спадщина представляє значний інтерес, опрацювання її дозволило відкрити невідомі сторінки життя вченого та його реакцію на істотні зміни природного середовища, відповідно, тваринного світу. Особливо це виявилось в його останній праці, присвяченій впливу ур-

банізованого середовища на кількісні та систематичні показники хребетних тварин міста Полтави. Водночас, вона дозволила розширилося коло вчених-природознавців, однодумців автора листів, що сприяло глибшому розумінню процесу розвитку зоології.

Рогожа М.Н. **Письма Н.И. Гавриленко Н.В. Шарлеманю (эпистолярное наследие естествоиспытателя).** *В статье использовано эпистолярное наследие Н.И. Гавриленко, позволившее открыть неизвестные страницы жизни ученого и его реакцию на изменение внешней среды, соответственно, животного мира. Расширился круг ученых-естествоиспытателей, единомышленников автора писем, что позволило глубже понимать процессы развития зоологии.*

Ключевые слова: Гавриленко Н.И., Шарлемань Н.В., развитие зоологии, эпистолярное наследие.

Rogozha M.N. M.I.Havrylenko's Letters to M.V.Sharleman (Epistolary Heritage of the Scientist). *The M.I. Havrylenko's epistolary heritage is used in the paper, it allowed to open unknown pages of the scientist's life and his reaction on the fauna environment transformations. The circle of M.I.Havrylenko's like-minded researchers is broaden, that allowed to understand better the development of zoology.*

Keywords: Gavrilenko N.I., Charlemagne N.V. **Keywords:** Gavrilenko NI, Charlemagne NV, zoology development, epistolary heritage.

ЛІТЕРАТУРА

1. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Укладачі: В.М. Самородов, С.Л. Кигим [Наук. ред. М.В. Гриньова]. – Полтава, 2009. – 203 с., 70 іл.
2. Хохлова О.М. М.В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина / О.М. Хохлова. – Полтава, 1998. – 160 с.
3. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / С.А. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
4. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). Ф. 49, №518.
5. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. Авторський колектив. – К.: Друкарня НБУ ім. В.І. Вернадського, 2002. – 765 с.
6. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Там само.
7. Бойко П. Відновлюються музеї Полтавщини / П. Бойко // Зоря Полтавщини. № 216(4462). – 1944. – 27 листопада. – С. 4.
8. ІА НБУВ. Ф. 49. №517.
9. ІА НБУВ. Там само.
10. ІА НБУВ. Там само.
11. ІА НБУВ. Там само.
12. ІА НБУВ. Там само.
13. ІА НБУВ. Там само.
14. ІА НБУВ. Там само.
15. ІА НБУВ. Там само.
16. ІА НБУВ. Ф. 49. №518.
17. ІА НБУВ. Там само.
18. ІА НБУВ. Там само.
19. ІА НБУВ. Там само.
20. ІА НБУВ. Ф. 49, №519.

21. Девятко Т. Коллекция Н.И. Гавриленко в Музее природы Харьковского национального университета / Т. Девятко // Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Там само. – С. 54-65.
22. ІА ЦНБ. Там само.
23. ІА ЦНБ. Там само.
24. ІА НБУВ. Ф. 49, №520.
25. Ротач П.П. Гавриленко Микола Гавриленко як краєзнавець і співробітник музею / П.П. Ротач // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювіл. наук. конф. Історія музею. Колекції. Експозиційна робота. – Полтава, 1992. – Ч.І. – С. 35-37.
26. Тютчев Ф.И. Стихотворения / Ф.И. Тютчев. – М.: Изд-во «Правда», 1978. – 303 с.
27. Шарлемань Николай Васильевич. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка. [Текст] / Н.В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. В.И. Ульяновский. – Киев: Антиквар, 2015. – 1130 с., ил.
28. Там само.
29. Гавриленко Н.И. Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы / Н.И. Гавриленко. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1970. – 140 с.
30. Там само.

УДК 330:001(092)

ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКАДЕМІКА С. М. ЯМПОЛЬСЬКОГО

Мініна І.С.

(Одеський національний політехнічний університет)

У статті висвітлена наукова діяльність видатного вченого, доктора економічних наук, професора, академіка Національної академії наук С. М. Ямпольського. Вчений займався дослідженнями проблем економіки створення і освоєння нової техніки. Широко освічений науковець став одним з засновників нового напрямку в економіці, а саме – економіки науково-технічного прогресу. Роботи у цих сферах Стефан Михайлович присвятив більшу частину свого життя.

Ключові слова: С. М. Ямпольський, академік, економіст, науковець, економіка науково-технічного прогресу, виробництво, управління, прогнозування.

Стефан Михайлович Ямпольський (1906-1998 рр.) – видатний український вчений, доктор економічних наук, професор, академік Національної академії наук, багатогранний фахівець, освітянин, заслужений діяч науки України. Діяльність вченого на науковій ниві, на наш погляд, є ще недостатньо дослідженою. Праці, в яких можна знайти інформацію про економічну діяльність Стефана Михайловича, в основному носять енциклопедичний характер й згадку [11-13]. Певні аспекти його діяльності висвітлені у публікаціях, що були приурочені до ювілейних дат науковця [2; 3]. Основний масив інформації з цього питання знаходиться у наукових роботах ака-

деміка [6-9; 14-16].

Метою статті є висвітлення наукової діяльності С. М. Ямпольського; аналіз його внеску у економічну думку України; вивчення наукових досліджень вченого; розглянути зв'язок між науковою та освітньо-організаційною діяльністю науковця.

У 1927 р. Стефан Михайлович поступив на перший курс робітничого факультету Харківського інституту народного господарства, а по його закінченні – на промисловий факультет Харківського інституту народного господарства, на основі якого у 1930 р. був утворений Харківський інженерно-економічний інститут [4]. В 1932 р. Ямпольський закінчує машинобудів-